

تحلیل جایگاه وقف در وجین منابع مکتوب از دیدگاه مراجع عظام تقلید، مدیران کتابخانه‌ها و حقوق موضوعه ایران

رضا کریمی^۱، ایمان نریمانی^۲

چکیده

تاریخ ارسال: ۹۶/۱۲/۹ - تاریخ پذیرش: ۹۷/۳/۱۲

هدف: یکی از مشکلات رایج کتاب‌های وقفی، وجین آنهاست. پژوهش حاضر ضمن شناسایی مشکلات کتاب‌های وقفی در کتابخانه‌ها، راهکارهایی را از منظر مراجع عظام تقلید، منابع حقوقی و مدیران کتابخانه‌ها درباره وجین کتاب‌های وقفی ارائه کرده است. **روش:** روش پژوهش کتابخانه‌ای و پیمایشی است. ابزار گردآوری داده‌ها، منابع کتابخانه‌ای، پرسش‌نامه و مصاحبه بود. از منابع کتابخانه‌ای برای مبانی نظری، طرح پرسش‌ها و راهکارهای حقوق موضوعه ایران استفاده شد. از مصاحبه برای کسب نظرهای متخصصان و از پرسش‌نامه برای اخذ استفتائات از مراجع عظام استفاده شده است. **یافته‌ها:** بر اساس یافته‌های پژوهش، بین ۵ تا ۱۰٪ موجودی کتابخانه‌های جامعه پژوهش، کتاب‌های وقفی بوده است. با وجود این، همه مدیران کتابخانه‌ها وقف به‌ویژه کتاب‌های خطی و نفیس - را خوب و مفید دانسته‌اند. ۷۰٪ مدیران، پذیرش کتاب‌های وقفی را منوط به نیازهای واقعی کاربران دانسته‌اند. از سوی دیگر، کتاب‌های وقفی برای مجموعه آنها موانعی از قبیل شرایط واقفان، تکراری بودن منابع و نبود امکان وجین را پدید آورده و سبب کمبود فضا و هزینه‌های نگهداری از آنها برای کتابخانه شده است. با توجه دیدگاه متخصصان، مراجع عظام (به استثنای حضرت آیه الله نوری همدانی) و حقوق موضوعه ایران، اگر کتاب‌ها آسیب دیده باشند می‌توان آنها را وجین کرد؛ اما اگر

karimirez@gmail.com

۱. استادیار گروه علم اطلاعات و دانش‌شناسی دانشگاه قم.

۲. دانشجوی کارشناسی ارشد علم اطلاعات و دانش‌شناسی دانشگاه خوارزمی.

iman.narimani.1995@gmail.com

برای کتابخانه دیگری قابل استفاده باشند، می‌توان کتاب‌های وقفی را به کتابخانه‌های دیگر داد.
کلیدواژه‌ها: وقف در وجین، مجموعه‌سازی، وجین کتاب، وقف کتاب، کتابخانه‌های اسلامی.

مقدمه

مشارکت لازمه توسعه پایدار است. نوع مشارکت در جوامع مختلف متناسب با ارزش‌ها و عقاید موجود، متفاوت است. در جامعه ما به دلیل وجود باورها و عقاید مذهبی، بیشتر مشارکت‌ها در بافت و ساختار ارزش‌های مذهبی شکل می‌گیرند (گنجی، نیازی و احسانی راد، ۱۳۹۴: ۲۶). وقف یکی از نمودهای مهم مشارکت در کشور ماست که از دوران باستان وجود داشته و پس از اسلام گسترش یافته است.

وقف در لغت به معنای ایستادن و درنگ کردن است (دهخدا، ذیل واژه). تعریف پذیرفته شده در بین غالب فقها از وقف عبارت است از: «حبس عین موقوفه و تسبیل و اجرای منافع آن» (بیومی غانم، ۱۳۸۶: ۵۵). وقف یکی از سنت‌های رایج از صدر اسلام تاکنون است که به حل مشکلات اجتماعی و نیازهای اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و مذهبی منجر می‌شود. یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های وقف، پایدار بودن و ماندگاری آن است (زلالی و همکاران، ۱۳۹۴: ۳).

پیشینه وقف کتاب به نیمه اول قرن اول هجری و در مساجد بازمی‌گردد. از مهم‌ترین این مساجد می‌توان به مسجد جامع ابوحنفیه در بغداد و مسجد جامع نیشابور و مسجدالنبی در مدینه اشاره کرد (معمار طلوعی، ۱۳۷۹: ۱۹). از قرن چهارم هجری به بعد کتابخانه‌های وقفی در سراسر جهان اسلام رواج یافت که کتابخانه دارالعلم بغداد یکی از مهم‌ترین آنهاست. در این عصر کمتر شهری در بلاد اسلامی بود که خالی از کتابخانه باشد (ساعاتی، ۱۳۷۹: ۳۵).

اهمیت وقف کتاب در نگاه علمای دینی و واقفان سبب شده است تا بسیاری از آنها به وقف کتاب بپردازند. همچنین در بسیاری از موارد مجموعه کتاب‌های یک عالم، پس از درگذشت او به یک کتابخانه وقف می‌شود. طبیعی است، هدف از وقف استفاده از

کتاب‌ها و بهره‌مند شدن طالبان علم از آنهاست. با وجود این، در برخی موارد به دلایلی مانند متناسب نبودن موضوع کتاب با اهداف کتابخانه، تعدد نسخه‌های موجود در کتابخانه، تعدد وقف کتاب برای یک کتابخانه خاص سبب شده است تا منظور واقف از وقف کتاب به خوبی تأمین نشود.

همچنین کتاب‌های وقفی موجود در کتابخانه‌ها به مرور زمان ممکن است به دلایل مختلف قابلیت استفاده نداشته باشند. برخی از عوامل استفاده نشدن کتاب‌ها در کتابخانه‌ها عبارتند از:

۱. ویرایش جدید منابع به تعداد کافی در کتابخانه موجود است و ویرایش قبلی کارایی خود را از دست داده است.
۲. منابع فرسوده‌ای که دیگر قابل استفاده نیستند و معمولاً هزینه صحافی آنها بیشتر از خرید نسخه جدید است.
۳. منابعی که عمر متوسط و مفید آنها تمام و محتوای علمی‌شان کهنه شده است.
۴. نسخه‌های تکراری و اضافی منابعی که دیگر مورد استفاده نیستند (محسنی، ۱۳۹۱: ۲۶۹).

از سوی دیگر، براساس قانون اول رانگاناتان (کتاب‌ها برای استفاده می‌باشند) لازم است کتاب‌های غیرقابل استفاده در کتابخانه حذف و کتاب‌های مفید دیگری جایگزین آنها شود. به این فرایند وجین گفته می‌شود. واژه‌نامه علوم کتابداری و اطلاع‌رسانی انجمن کتابداران آمریکا وجین را «انتخاب منابع اطلاعاتی از مجموعه کتابخانه به منظور حذف یا انتقال به انبار» تعریف کرده است (محسنی، ۱۳۹۱: ۲۶۷). کمبود فضا و کمک به افزایش استفاده از منابع اطلاعاتی را می‌توان دو هدف عمده از وجین منابع اطلاعاتی در کتابخانه دانست (محسنی، ۱۳۹۱: ۲۶۹).

با توجه به افزایش انتشار منابع اطلاعاتی، همه کتابخانه‌ها با محدودیت فضا و امکانات برای حفظ منابع روبه‌رو هستند. در بازدید از برخی کتابخانه‌های اسلامی شهر قم در پاییز سال ۱۳۹۶ مشاهده شد انبارهایی برای کتاب‌های وقفی ایجاد شده است که

مورد نیاز کتابخانه نبوده‌اند و فضای زیادی را از ساختمان کتابخانه اشغال کرده است. همچنین حفظ و نگهداری این کتاب‌ها از آفات و اشغال فضای کتاب‌های مفیدتر در کتابخانه، از دیگر مشکلات به وجود آمده برای کتابخانه‌هاست.

با وجود این، به دلیل قوانین وقف (حبس مال) که شامل کتاب‌های وقفی نیز می‌شود، خارج کردن شیء وقف شده از محل وقف جایز نیست. مفهوم حسبی بودن در وقف بدین معناست که نمی‌توان از شرایط عقد وقف خارج شد و کاری مغایر با آن انجام داد، زیرا رجوع از شرایط واقف با معنای مورد نظر وقف منافات دارد و به منزله هبه یا هدیه است (بیومی غانم، ۱۳۸۶: ۵۷). حساسیت این قانون گاه تاحدی است که اگر شیء وقفی دچار خرابی نیز شود، احتیاط بر آن است که تعمیرکار به محل وقف بیاید و آن را تعمیر کند، تا آنکه شیء وقف شده از محل خارج شود. این موضوع در مصاحبه‌های انجام شده با بسیاری از مدیران کتابخانه‌ها نیز از مشکلات مهم آنها ذکر شد. متأسفانه وجود این مشکلات در وقف کتاب سبب شده است تا میل و رغبت کتابداران برای قبول کتاب‌های وقفی به جز در شرایط خاص بسیار کم باشد که این موضوع می‌تواند بر وقف کتاب تأثیر بگذارد.

پژوهش حاضر با درک این مشکل، در پی پاسخگویی به این مسئله است که مهم‌ترین مشکلات موجود کتاب‌های وقفی در کتابخانه‌ها چیست و از منظر مراجع عظام، متخصصان و منابع حقوقی وجین کتاب‌های وقفی در کتابخانه‌ها را با استفاده از چه راهکارهایی می‌توان انجام داد؟

هدف اصلی پژوهش

مشخص کردن جایگاه وقف در وجین منابع مکتوب از دیدگاه مراجع عظام تقلید، حقوق موضوعه ایران و صاحب نظران.

اهداف فرعی:

۱. شناسایی وضعیت آماری کتاب‌های وقفی در میان کتابخانه‌های علوم اسلامی

شهر قم.

۲. شناسایی رویکرد کتابخانه‌های اسلامی نسبت به منابع وقفی.
۳. شناسایی موانع موجود درباره وضعیت وجین کتاب‌های وقفی.
۴. شناسایی و ارائه راهکارهای مناسب جهت برون‌رفت از مشکلات موجود وجین کتاب با توجه به منابع حقوقی.
۵. شناسایی و ارائه راهکارهای مناسب جهت برون‌رفت از مشکلات موجود وجین با توجه به دیدگاه متخصصان.
۶. شناسایی و ارائه راهکارهای مناسب جهت برون‌رفت از مشکلات موجود وجین با توجه به نظر مراجع عظام.

روش پژوهش

با توجه به اینکه این تحقیق از چندین زاویه به مشکلات پیش‌رو توجه کرده است، روش تحقیق مورد استفاده در این پژوهش از نوع کاربردی است و به روش کتابخانه‌ای و پیمایشی انجام شده است. برای گردآوری داده‌ها از منابع کتابخانه‌ای، پرسش‌نامه محقق‌ساخته و فن مصاحبه ساختاریافته استفاده شده است. نخست با روش کتابخانه‌ای و مصاحبه با کارشناسان موضوعی، مشکلات، موانع و راهکارهای وجین کتاب در کتابخانه‌های اسلامی شناسایی شد. سپس براساس نظرده نفر از کتابداران و استادان رشته علم اطلاعات و دانش‌شناسی برپایه مشکلات و راهکارهای شناسایی شده دو پرسش‌نامه برای متخصصان و آیات عظام تنظیم گردید. در بخش پرسش‌نامه متخصصان، برای شناسایی وضعیت آماری، رویکردهای کتابخانه‌های اسلامی، موانع موجود و همین‌طور بهره‌گیری از تجارب این افراد در کتابخانه‌ها در وجین کتاب، پرسش‌ها براساس مصاحبه نیمه‌ساختمند تدوین گردید. پس از اینکه مصاحبه‌ها در دی ماه ۱۳۹۶ انجام شد، متن مصاحبه‌ها بعد از چندین بار بازخوانی دقیق توسط پژوهشگران، با استفاده از رویکرد تحلیل محتوای کیفی به روش استقرایی و به صورت مقوله‌های استقرایی محوری ایجاد شده، تجزیه و تحلیل شد. در پرسش‌نامه دوم با هدف راهکارهای مشکلات وجین کتاب براساس نظرهای آیات عظام حضرات آیات خامنه‌ای، شبیری زنجانی، سیستانی،

مکارم شیرازی، نوری همدانی، سبحانی تبریزی و صافی گلپایگانی، عین جواب‌ها آورده شده است. اما در پاسخ به پرسش چهارم پژوهش، راهکارها با توجه حقوق موضوعی ایران به روش کتابخانه‌ای آورده شده است. برای تعیین روایی، پس از تهیه پرسش‌نامه‌ها تعدادی از آنها بین چند تن از متخصصان حوزه علم اطلاعات و دانش‌شناسی توزیع و برحسب پیشنهادهای آنان، تصحیح گردید. جامعه آماری پژوهش شامل هفت نفر از مدیران کتابخانه‌های اسلامی آیه‌الله مرعشی نجفی، کتابخانه آیه‌الله بروجردی، کتابخانه فیضیه، کتابخانه محقق طباطبایی، کتابخانه آستان مقدسه حضرت معصومه (س)، کتابخانه تاریخ اسلام و کتابخانه فقه و حقوق قم است. ملاک‌گزینش این افراد سابقه خدمت چندین ساله و وجود تعداد زیادی از کتاب‌های وقفی در مجموعه آنها نسبت به کتابخانه‌های دیگر قم بوده است.

پیشینه پژوهش

به دلیل پیشینه طولانی وقف در ایران که به زمان پیش از اسلام نیز برمی‌گردد، وقف یکی از موضوعات مهم اجتماعی در زمان‌های مختلف بوده است. در زمینه وقف کتاب و کتابخانه نیز پژوهش‌های زیادی به شکل مروری انجام گرفته است که به تاریخچه وقف کتاب و شکل‌گیری کتابخانه‌های وقفی در ایران می‌پردازند. با این حال، با وجود چالش‌ها و مشکلاتی که بر سر راه وقف کتاب و همچنین وجین آن وجود داشته است، پژوهش‌های کمی در این زمینه انجام شده است که در ادامه به آنها خواهیم پرداخت.

«شهریاری و همکاران» (۱۳۹۴) در پژوهشی به بررسی عوامل مؤثر بر وقف کتاب به سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی پرداخته‌اند. این پژوهش به روش پیمایشی و با استفاده از دو پرسش‌نامه محقق ساخته انجام شده است. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهند مهم‌ترین انگیزه‌های واقفان از وقف کتاب، انگیزه‌های دینی، خدمت به مردم و هم‌نوع و گسترش علم و دانش در جامعه است. همچنین، طبق یافته‌های این پژوهش، مهم‌ترین موانع وقف کتاب، آگاهی نداشتن جامعه از اهمیت و ضرورت مشارکت در کتابخانه‌ها و نبود فرهنگ وقف در جامعه و تورم موجود در جامعه است.

«دیلوکو و گوتلیو» (۲۰۰۳) در پژوهشی با عنوان «وجین کردن: بخش اصلی مأموریت

کتابخانه عمومی» دیدگاه‌های کتابداران را دربارهٔ وجین و همچنین روش‌های وجین منابع در مؤسسه آنها بررسی کردند. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد سه معیار رایج برای وجین عبارتند از: تعدد نسخه‌ها، وضعیت فیزیکی و صحت اطلاعات. همچنین، کتابداران معتقدند وجین باعث افزایش استفاده از کتاب‌ها و رضایت کاربران می‌شود. به علاوه، وجین در کتابخانه‌ها پویایی را برای آنها به ارمغان می‌آورد.

«اکرم و دلوکا» (۲۰۱۷) در پژوهشی با موضوع «وجین و مجموعه‌سازی منابع علوم سیاسی» تجربیات، دیدگاه‌ها و شیوه‌های وجین کتابدارانی را که مسئولیت مدیریت مجموعه‌های کتاب در حوزه علوم سیاسی و رشته‌های مرتبط را دارند، بررسی کردند. یافته‌های پژوهش آنان نشان داد بیشتر کتابداران مجموعه کتابخانه را به‌طور سالانه و یا هر دو یا سه سال وجین می‌کنند. همچنین در مقایسه بین وجین کتاب‌ها و مجله‌ها، نشان داده شد که کتابداران وجین کتاب‌ها را مهم‌تر از وجین مجله‌ها می‌دانند. به علاوه، کتابداران نسبت به توانایی وجین خود احساس اطمینان داشته‌اند. همچنین آنان معتقدند در صورتی که کتابی در کتابخانه‌های کنسرسیوم آنها موجود باشد، احتمال وجین آن بیشتر است.

با مروری بر ادبیات پژوهش این حوزه درمی‌یابیم که بسیاری از متون به روش تاریخی و مروری بر اسناد وقفی نوشته شده‌اند و پژوهشی پیرامون چالش‌های وقف در وجین و مجموعه‌سازی کتابخانه‌ها انجام نشده است. از این جهت می‌توان این پژوهش را بدیع دانست.

یافته‌های پژوهش

۱. وضعیت آماری کتاب‌های وقفی در میان کتابخانه‌های اسلامی شهر قم چگونه

است؟

پیش از پرداختن به آمار کتاب‌های وقفی، توجه به دو نکته ضروری به نظر می‌رسد. نخست، با توجه به ثبت نشدن و تفکیک کتاب‌های وقفی نسبت به سایر کتاب‌های کتابخانه، آمار دقیقی از کتاب‌های وقفی وجود ندارد. با این حال، آمارهای ارائه شده حدودی و براساس تجربهٔ کتابداران و مدیران بوده است. همچنین، با توجه به اینکه

بخشی از کتاب‌های وقفی وارد شده به کتابخانه‌ها تکراری و یا مورد نیاز کتابخانه نبوده‌اند، این کتاب‌ها بدون ثبت در نرم‌افزار به انبار جداگانه‌ای منتقل می‌شوند و در آمارهای ارائه شده به آنها اشاره‌ای نشده است و تنها کتاب‌های موجود در قفسه و نرم‌افزار مورد توجه بوده است.

بر اساس یافته‌های پژوهش، کتاب‌های وقفی بخش مهمی از مجموعه کتابخانه‌های اسلامی شهر قم را تشکیل می‌دهد. طبق مصاحبه‌های انجام شده، در کتابخانه شماره یک، تمامی کتاب‌ها در حکم وقف بوده‌اند و این کتابخانه بیشترین آمار کتاب‌های وقفی را به خود اختصاص داده است. همچنین کتابخانه شماره شش با ۵۶٪ و کتابخانه شماره چهار با ۵۱٪ به ترتیب بیشترین درصد کتاب‌های وقفی را داشته‌اند.

از نظر تعداد کتاب‌های وقفی موجود در مجموعه کتابخانه‌ها نیز کتابخانه شماره ۶ با ۵۶۸۰۰۰ جلد و کتابخانه شماره چهار با ۹۰،۰۰۰ جلد، بیشترین تعداد کتاب وقفی را داشته‌اند. جدول ۱ وضعیت آماری کتاب‌های وقفی کتابخانه‌های اسلامی شهر قم را نشان می‌دهد.

جدول ۱. وضعیت آماری کتاب‌های وقفی

نسبت درصد کتاب‌های وقفی به کل مجموعه	تعداد کتب وقفی (درصد یا عدد)	کل مجموعه (جلد)	نام کتابخانه
۱۰۰٪	۱۲۷،۰۰۰	۱۲۷،۰۰۰	کتابخانه ۱
۵٪	۱۰،۰۰۰	۲۰۰،۰۰۰	کتابخانه ۲
۱۰٪	۱۸۰۰	۱۸،۰۰۰	کتابخانه ۳
۵۱٪	۹۰،۰۰۰	۱۷۴،۰۰۰	کتابخانه ۴
۱۴٪	۱۲،۰۰۰	۸۳،۰۰۰	کتابخانه ۵
۵۶٪	۵۶۸،۰۰۰	۱،۰۰۰،۰۰۰	کتابخانه ۶
۵٪	پنج ۱۵۰۰	۳۰،۰۰۰	کتابخانه ۷

۲. رویکرد کتابخانه‌های اسلامی شهر قم نسبت به منابع وقفی چگونه است؟

بر اساس نتایج حاصل از مصاحبه با مدیران کتابخانه‌ها، همه مدیران وقف کتاب را

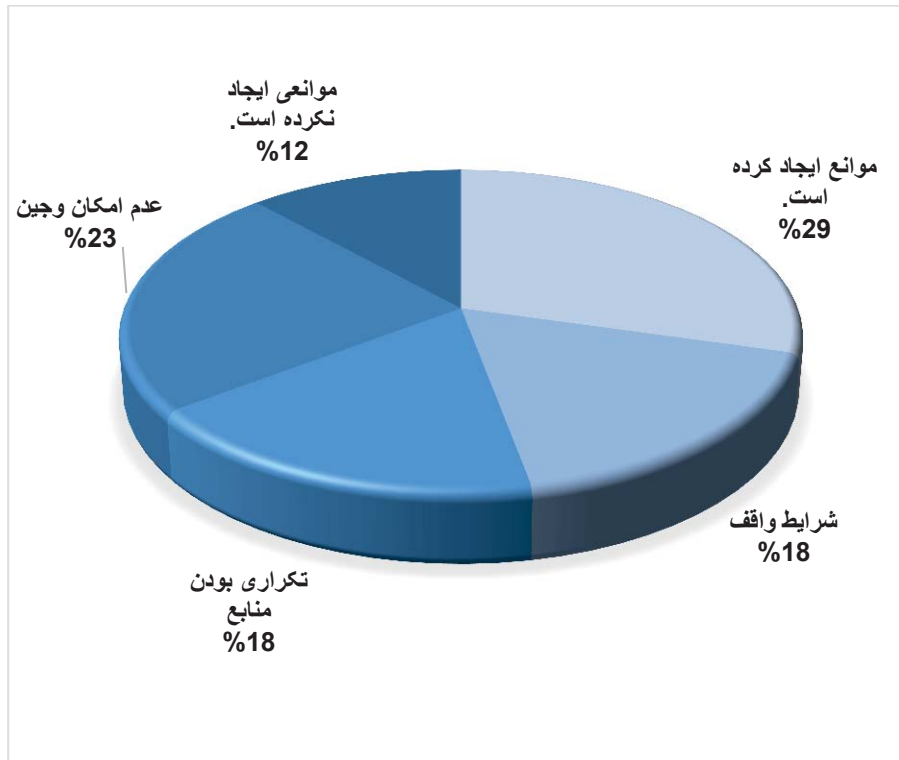
عملی خوب و مفید برای حیات کتابخانه می‌دانند. با وجود این، برخی از مدیران وقف کتاب را در صورت وجود شرایطی، مفید می‌دانند. براین اساس، مدیران سه کتابخانه وقف را در صورتی که کتاب‌های مورد نیاز و مرتبط با موضوع کتابخانه وقف شود، مفید می‌دانند. همچنین دو مدیر، وقف را در صورتی مفید می‌دانند که واقف پیش از وقف با صاحب‌نظران مشورت کند.



نمودار ۱. رویکرد کتابخانه‌های اسلامی نسبت به منابع وقفی

۳. کتاب‌های وقفی چه موانعی را برای کتابخانه‌های اسلامی شهر قم به وجود آورده‌اند؟

در پاسخ به این پرسش که کتاب‌های وقفی موانعی را برای کتابخانه‌ها ایجاد کرده‌اند، پنج نفر از مدیران کتابخانه‌ها معتقد به ایجاد موانع هستند. همچنین مدیران کتابخانه‌ها مهم‌ترین مانع ایجاد شده را نبود امکان وجین و انبارکردن کتاب‌های وقفی می‌دانند. علاوه بر آن، تکراری بودن کتاب‌های وقف شده و شرایطی که واقفان برای کتاب‌ها می‌گذارند، از جمله دیگر موانعی است که برای کتابخانه‌ها ایجاد شده است.



نمودار ۲. موانع کتاب‌های وقفی برای کتابخانه‌های اسلامی

۴. راهکارهای مناسب برای رفع مشکلات موجود وجین کتاب با توجه به منابع حقوقی

چیست؟

در قانون مدنی، در ۳۷ ماده از مواد ۵۵ تا ۹۱ به موضوع وقف پرداخته شده است. در ماده ۵۵ قانون مدنی با توجه به فقه امامیه در تعریف وقف، چنین مقرر شده است: «وقف عبارت است از اینکه عین مال حبس و منافع آن تسبیل شود.» با توجه به تعریف وقف در ماده ۵۵ قانون مدنی می‌توان به این نتیجه رسید که همه فقها و حقوقدانان در موضوع وقف در دو مسئله اشتراک نظر دارند: ۱. حبس مال از تمامی نقل و انتقال‌های اعتباری و خارجی؛ بدین معنا که وقتی مالی وقف شد اصولاً قابل خرید و فروش نیست مگر در موارد استثنایی که در فقه قانون مدنی پذیرفته شده است؛ مانند اختلاف شدید

بین موقوف علیهم یا خرابی مال موقوفه (نک: ۸۸ قانون مدنی) ۲. تسبیل منافع یعنی صرف منافع مال موقوفه در جهت خاص در وقف؛ منافع مال موقوفه در جهتی که واقف تعیین کرده است مصرف می‌شود و قطعاً شخص یا اشخاصی غیر از واقف از منافع مال موقوفه بهره‌مند می‌شوند. با توجه به ماده ۷۲ قانون مدنی، اگر واقف خود را جزء موقوف علیهم با پرداخت دیون و مخارج خود را از منافع مال موقوفه قرار دهد، وقف باطل خواهد شد (ابهری علی‌آباد و رضیان، ۱۳۸۶).

با توجه به ماده ۸۸ قانون مدنی «بیع» وقف در صورتی که خراب شود یا خوف آن باشد که منجر به خرابی گردد به طوری که انتفاع از آن ممکن نباشد، در صورتی جایز است که عمران آن متعذر باشد یا کسی برای عمران آن حاضر نشود».

مال وقف باید در زمره اموالی باشد که با انتفاع از آن، عین مال از بین نرود؛ ولی گاهی مانند کتاب‌های وقفی بر اثر کثرت استعمال فرسوده شده‌اند یا به دلیل کهنه شدن محتوای علمی، مال موقوفه از بین می‌رود. در این صورت، با توجه به ماده ۸۸ قانون مدنی، اگر قابلیت انتفاع یا فروش را نداشته باشند می‌توان آنها را جزء منابع تلف شده به شمار آورد (امینیان مدرس، ۱۳۸۱: ۱۶۷).

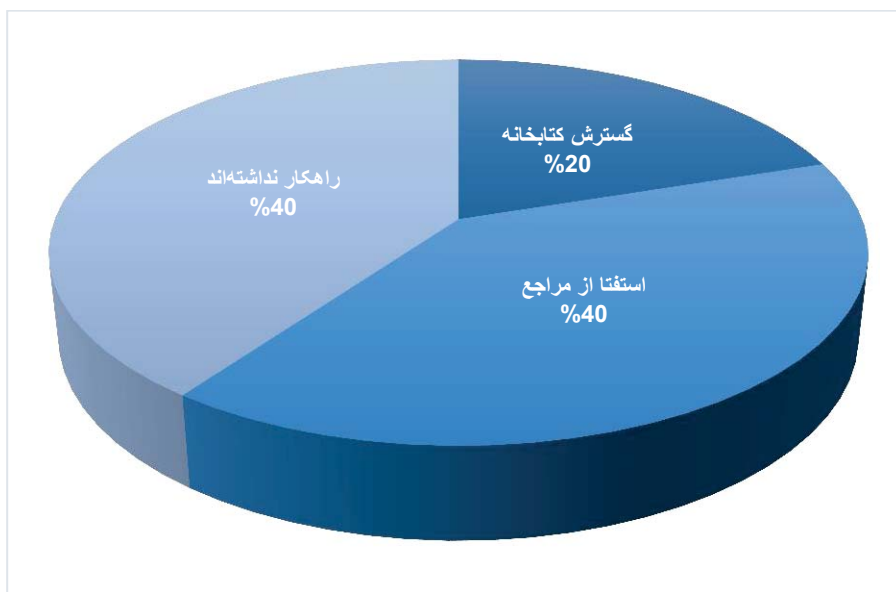
با توجه به ماده ۵۸ قانون مدنی «فقط وقف مالی جایز است که با بقای عین بتوان از آن منتفع شد؛ اعم از اینکه منقول باشد یا غیرمنقول، مشاع باشد یا مفروز». درباره کتاب‌های وقفی طبق ماده فوق، می‌توان دو حالت را برای کتاب‌های با ویرایش جدید که نسخه جدید آن در کتابخانه موجود است یا نسخه‌های اضافی از کتاب که جای کتاب‌های مفید دیگر را اشغال کرده است، متصور شد. حالت اول این‌گونه کتاب‌ها، نه برای این کتابخانه و نه برای کتابخانه‌های دیگر قابل استفاده نباشد که در این صورت وقف جایز نیست. اما در حالت دوم اگر برای این کتابخانه که کتاب‌های وقفی در آن مکان قرار دارند قابل استفاده نباشد اما در مکان‌های دیگر قابل استفاده باشد، نظر اکثر فقها همانند امام خمینی (ره) در *تحریر الوسیله*، محقق حلی در *شرایع*، شهید ثانی در *مسالك*، علامه حلی در *قوائد*، محقق ثانی در *جامع المقاصد* و غیره هم، در این است که

وقف را هنوز باقی می‌دانند. بعضی دیگر از فقها قایل به تفصیل شده‌اند؛ بدین نحو که اگر شرایط صریح یا ضمنی وقف از بین برود، وقف باطل می‌گردد مانند آنکه کتاب‌ها برای گروهی خاص و یا درس خاص وقف شده باشد و در حال حاضر دیگر آن گروه یا درس خاص وجود نداشته باشد.

۵. راهکارهای اتخاذ شده توسط متخصصان در رفع مشکلات موجود در وجین

کتاب‌های وقفی چه هستند؟

طبق نتایج حاصل از پژوهش، چهار نفر از مدیران کتابخانه‌ها، هیچ راهکاری برای خروج از موانع ایجاد شده برای کتاب‌های وقفی نداشته‌اند. همچنین دو کتابخانه اقدام به گسترش کتابخانه خود و ایجاد کتابخانه پشتیبان، کتابخانه اقماری و کتابخانه‌های وابسته کرده و منابع وقفی را به آن‌جا منتقل کرده‌اند. علاوه بر آن، یکی از کتابخانه‌ها نیز استفتائاتی را از مراجع اعظام تقلید انجام داده بود که به نتیجه مشخصی دست پیدا نکرده بود.



نمودار ۲. موانع کتاب‌های وقفی برای کتابخانه‌های اسلامی

۶. راهکارهای مناسب جهت برون‌رفت از مشکلات موجود وجین با توجه به نظر مراجع

عظام چیست؟

در مصاحبه با مدیران کتابخانه‌ها مشخص شد مهم‌ترین عامل برای اهدان‌کردن کتاب‌های وقفی به سایر کتابخانه‌ها، نداشتن اجازه کتبی از سوی مراجع عظام تقلید است. به همین دلیل، در بخشی از این پژوهش استفتانامه‌ای با مشورت از متخصصان علوم دینی برای پرسش از مراجع تقلید آماده و به دفاتر آنها ارسال شد. همچنین، برای تشریح بهتر موضوع، پژوهشگر به دفتر هر یک از مراجع تقلید مراجعه کرد و مشکلات و موانع موجود در کتابخانه‌ها و همچنین قواعد کتابداری مانند وجین را برای آنان شرح داد. با توجه به آنکه پاسخ‌های داده شده با در نظر گرفتن پرسش طرح شده است، در ادامه به شرح فرض و پرسش‌های مطرح شده می‌پردازیم.

در استفتای ارسال شده به دفاتر مراجع تقلید، ابتدا به موانع و مشکلات به وجود آمده توسط کتاب‌های وقفی برای کتابخانه‌ها اشاره و سپس کتاب‌های وقفی مازاد کتابخانه‌ها به چهار دسته زیر تقسیم گردید:

۱. کتاب‌هایی که چندین نسخه از آنها در کتابخانه موجود است و گاه بیش از دو یا سه نسخه آنها مورد استفاده قرار نمی‌گیرد.
۲. کتاب‌هایی که از نظر محتوایی مناسب کتابخانه نیست و طی چندین سال هیچ مراجعه‌کننده‌ای نداشته است.
۳. کتاب‌هایی که ویرایش جدید آنها منتشر شده و در کتابخانه موجود است و ویرایش قدیم آن بلااستفاده مانده است.
۴. کتاب‌هایی که از نظر ظاهری و صحافی از بین رفته و گاه هزینه‌های صحافی آن بیش از خرید نسخه جدید آن کتاب است.

سپس با طرح این فرض که بسیاری از کتابخانه‌های حوزوی و علوم اسلامی در شهرهای دیگر با کمبود منابع مفید روبه‌رو هستند، دو مورد زیر از مراجع اعظام تقلید پرسیده شد:

۱. هدیه کتاب های وقفی اما سالم و مازاد به کتابخانه هایی که از نظر منابع در مضیقه هستند.

۲. امحا و خمیرکردن کتاب های فرسوده که از نظر ظاهری و صحافی قابل استفاده نیستند و صحافی و تعمیر آنها نیز هزینه ای بیش از خرید نسخه ای جدید از آن را بر کتابخانه تحمیل می کند.

در جدول ۲ پاسخ های هریک از مراجع عظام تقلید به پرسش مطرح شده ارائه شده است.^۱

جدول ۲. نظر مراجع عظام تقلید درباره مشکلات موجود در وجین کتاب های وقفی

نام مرجع تقلید	نظر پیرامون پرسش انجام شده
آیه الله العظمی خامنه ای	اگر استفاده از آنها در همان کتابخانه به هیچ وجه امکان ندارد، استفاده کردن در کتابخانه های دیگر اشکال ندارد.
آیه الله العظمی مکارم شیرازی	کتاب های مازاد سالم را می توانند به کتابخانه ای بدهند که مورد استفاده قرار می گیرد و کتاب های پاره و مندرس، اگر تعمیرشان هزینه زیادی دارد، می توانند خمیر کنند.
آیه الله العظمی سیستانی	در فرض مذکور در سؤال اشکال ندارد. اگر حفظ آن کتاب ها ولو به اهدا به کتابخانه ممکن باشد امحای آنها جایز نیست.
آیه الله العظمی سبحانی	اگر مطلقاً و اصلاً این کتب قابل استفاده نمی باشد، فعلاً فقط می تواند به عنوان موقت به کتابخانه هایی ببرد که در آنجا قابل استفاده است، به گونه ای که اگر در محل اول قابل استفاده بود به آنجا برگردانده شود.
آیه الله العظمی شبیری زنجانی	اگر امکان استفاده از آنها ولو در آینده نباشد، به کتابخانه دیگری بدهند و در این صورت از بین بردن آنها جایز نیست.
آیه الله العظمی نوری همدانی	لازم است بر اساس نظر واقع محترم عمل شود و تغییر آن جایز نیست.

۱. تصویر پاسخ استفتائات مراجع تقلید در پیوست آورده شده است.

نام مرجع تقلید	نظر پیرامون پرسش انجام شده
آیه الله العظمی صافی گلپایگانی	۱. هدیه دادن ^۱ کتاب وقفی صحیح نیست، در صورتی که کتب مذکور در محل وقف قابل استفاده نباشد بردن آنها به محلی که در جهت وقف قابل استفاده باشد با مراعات حفاظت آنها مانعی ندارد. ۲. در فرض سؤال اگر قابل فروش و تبدیل آنها به کتب قابل استفاده در جهت وقف نباشد، خمیرکردن آنها مانعی ندارد.

بحث و نتیجه‌گیری

هدف این مقاله بررسی جایگاه وقف در وجین منابع مکتوب از دیدگاه مراجع عظام تقلید، حقوق موضوعی ایران و صاحب نظران است. در این راستا وضعیت، موانع و رویکردها از دیدگاه مدیران کتابخانه‌ها علوم اسلامی و راهکارها با استفاده از نظرهای آیات عظام و حقوق موضوعه ایران بررسی شد.

بر اساس یافته‌های پژوهش، بسیاری از کتاب‌های وقفی در نرم‌افزارهای کتابخانه‌ای ثبت نشده‌اند که خود دلیلی بر تکراری بودن و مازاد بودن آنها در مجموعه کتابخانه‌هاست. با وجود این، کتاب‌های وقفی در سه کتابخانه، بیش از ۵۰٪ مجموعه را تشکیل می‌دهند.

همه مدیران کتابخانه‌ها وقف را خوب و مفید دانسته‌اند. ۷۰٪ مدیران پذیرش کتاب‌های وقفی را منوط به نیازهای واقعی کاربران دانسته‌اند. ضروری است کتابخانه‌ها برحسب چشم‌انداز و اهداف خود رویکردهای مناسبی را برای پذیرش کتاب‌های وقفی در نظر بگیرند. در رابطه با کتاب‌های خطی و نفیس، با توجه به اهمیت حفظ و نگهداری آنها، بهترین رویکرد، وقف و ثبت آنها در نرم‌افزارهای کتابخانه‌ای است. اما در مورد کتاب‌های چاپی که متناسب با نیازهای مجموعه‌شان است، مدیران کتابخانه‌ها نخست باید با آنها صحبت کنند و موانع و مشکلاتی را که بر سر راه کتاب‌های وقفی

۱. پاسخ استفتائات حضرات آیات صافی گلپایگانی و آیت‌الله سیستانی در پاسخ به دو سؤال پرسش‌نامه، در دو قسمت یک و دو آورده شده است.

است با آنان در میان بگذارند تا کتاب‌هایشان را به مجموعه اهدا کنند. همچنین در مصاحبه با بسیاری از مدیران کتابخانه‌ها مشخص شد هنگام مراجعه افراد برای اهدای کتاب‌های وقفی، از آنان خواسته شده تا به دلیل موانع موجود در وقف، کتاب‌ها را به صورت اهدایی در اختیار کتابخانه‌ها قرار دهند که این موضوع سبب افزایش کتاب‌های اهدایی این کتابخانه‌ها و تعداد نسبتاً کمتر کتاب‌های وقفی موجود از گذشته، شده است.

بر اساس یافته‌های پژوهش ۷۱٪ مدیران کتابخانه‌ها معتقدند کتاب‌های وقفی برای مجموعه آنها موانعی از قبیل شرایط واقفان، تکراری بودن منابع و نبود امکان وجین ایجاد کرده است. در نتیجه، مشکل کمبود فضا و هزینه‌های نگهداری از آنها را برای کتابخانه پدید آورده است.

پرسش‌های چهارم، پنجم و ششم به ترتیب راهکارهایی را برای برون‌رفت مشکلات وجین کتاب ارائه کرده است. پرسش چهارم، راهکارها را با توجه به حقوق موضوعی ایران ارائه کرده است. با توجه به ماده ۵۸ قانون مدنی، چنانچه کتاب‌های وقفی مازاد بر نیاز کتابخانه آسیب دیده‌اند و نمی‌توان از آنها استفاده کرد، وقف جاری نیست و می‌توان آنها را وجین کرد؛ اما اگر به دلیلی برای این کتابخانه قابل استفاده نباشد اما برای کتابخانه‌های دیگر قابل استفاده باشد، می‌توان کتاب‌ها را به صورت وقفی به آنها داد.

متخصصان برای برون‌رفت از مشکلات موجود جهت وجین کتاب‌های وقفی پیشنهادهایی را ارائه داده‌اند که می‌توان به مواردی چون توسعه کتابخانه‌ها و ایجاد کتابخانه‌های وابسته، استفتا از برخی از علما، اجازه از متولی وقف، ایجاد انبار برای کتاب‌های وقفی مازاد، ایجاد کتابخانه پشتیبان، تقسیم کتابخانه به دو بخش امانی و مخزن اشاره کرد. با وجود این، برای کتاب‌هایی که قبلاً به کتابخانه وقف شده است یا توسط فردی که در قید حیات نیست وقف شده، راهکار مشخصی در نظر نداشته‌اند. همچنین برخی از مدیران پیشنهادهایی را برای حل این مشکل مطرح کرده‌اند که مهم‌ترین راهکار پیشنهاد شده، کسب مجوز از مراجع تقلید و یا متولیان و واقفان بوده

است. بر اساس استفتائات صورت گرفته از مراجع عظام، همه آنها به استثنای حضرت آیه‌الله العظمی نوری همدانی، بیان فرموده‌اند که کتاب‌های وقفی اگر آسیب دیده و قابل استفاده نیستند، می‌توان آنها را وجین کرد؛ اما اگر در کتابخانه دیگری قابل استفاده باشند می‌توان کتاب‌ها را به آنها سپرد.

در نهایت و با توجه به نتایج این پژوهش، کتابداران و مدیران کتابخانه‌ها می‌توانند با رعایت اصول گفته شده و در شرایطی که وجود کتاب‌های وقفی کتابخانه‌ها انتفاعی برای این کتابخانه‌ها نداشته باشد، می‌توانند آن‌ها را به سایر کتابخانه‌ها اهدا کنند.

سپاسگزاری

از استاد عبدالحسین طالعی، عضو هیئت علمی گروه علم اطلاعات و دانش‌شناسی دانشگاه قم و حجت الاسلام رضا مختاری مدیر مؤسسه کتابشناسی شیعه، به جهت راهنمایی در نگارش استفتا از مراجع اعظام تقلید سپاسگزاریم. همچنین، از انجمن کتابداری قم و مجمع کتابخانه‌های تخصصی قم (مکتا) به جهت همکاری و حمایت از استفتاهای ارسال شده به مراجع عظام تقلید، قدردانی می‌شود.

منابع

- امینیان مدرس، محمد (۱۳۸۱). *وقف از دیدگاه حقوق و قوانین*، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
- بیومی غانم، ابراهیم (۱۳۸۶). *ساختار وقف در جهان اسلام*، ترجمه صادق عبادی، قم: اسوه.
- ابهری علی‌آباد، حمید و رضیان، عبدالله (۱۳۸۶). «مفهوم و ماهیت وقف و وضعیت مالکیت مال موقوفه در فقه امامیه و حقوق مدنی ایران»، *مجله مقالات و بررسی‌ها*، ۴۰، (۸۶)، ۱۱-۳۰.
- زلالی، بهروز و همکاران (۱۳۹۴). «آسیب‌شناسی مدیریت طرح‌های مشارکت مردمی: مطالعه موردی، وقف»، *دومین کنفرانس بین‌المللی اقتصاد، مدیریت و فرهنگ ایرانی اسلامی*، اردبیل، مؤسسه پیشگامان فرهیختگان فرهنگ و اندیشه ولیعصر، اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی استان اردبیل. تاریخ بازیابی ۱۳/۱۲/۱۳۹۶. در دسترس از: https://www.civilica.com/Paper-VALIASR02-VALIASR02_003.html
- شهریاری، امیرعطا؛ سالاری، محمود و بهزادی، حسن (۱۳۹۴). «بررسی عوامل مؤثر بر وقف کتاب به سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی»، *فصلنامه کتابداری و اطلاع‌رسانی*، ۱۸ (ش ۴) پیاپی

۷۵-۹۸، (۷۲)

- معمارطلوعی، محبوبه (۱۳۷۹). «اهمیت وقف کتاب و کتابخانه در اسلام و ایران»، کتاب ماه کلیات، (۳۱)، ۱۹-۲۰.

- محسنی، حمید (۱۳۹۱). مجموعه سازی و خدمات تحویل مدرک، تهران: نشر کتابدار.

- ساعتی، یحیی محمود (۱۳۷۴). وقف و ساختار کتابخانه های اسلامی؛ کاوشی در میراث فرهنگی اسلام، ترجمه محمد امیری شادمهری، مشهد: آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهش های اسلامی.

- گنجی، محمد؛ نیازی، محسن و احسانی راد فاطمه (۱۳۹۴). «مشارکت در امور خیریه و وقف، پیش درآمدی بر توسعه پایدار»، مطالعات توسعه اجتماعی. فرهنگی. ۳ (۴): ۲۵-۴۵.

- Ackerman, E., & DeLuca, L. (2017). Weed'Em and Reap? Deselection of Political Science Books. *The Journal of Academic Librarianship*.
- Dilevko, J., & Gottlieb, L. (2003). Weed to achieve: a fundamental part of the public library mission?. *Library Collections, Acquisitions, and Technical Services*, 27(1), 73-96.

پیوست

تاریخ
شماره
۲۷۸۰۱
تیرشکر
اگر استفاده از آن در همان کتابخانه به هیچ وجه امکان ندارد، استفاده کردن در کتابخانه‌های دیگر اشکال ندارد.

دفتر
معاونت به کتابخانه‌ها و مراکز اطلاع‌رسانی
مجلس شورای اسلامی
۹۵۴۹۳۰

بسمه تعالی سلام علیکم
کتاب‌های ما از سال‌های توانمند به کتابخانه‌ای بدهند که مورد استفاده قرار می‌گیرد و کتاب‌های پایه و مندرج، اگرچه ایشان هزینه زیادی دارد، می‌تواند خدمت کند و همیشه موفق باشید ۲۳، ۱۲، ۹۵
استاد کتابخانه

نداشته است.

بسمه تعالی

سلام علیکم

لازم است بر اساس نظرواقف محترم عمل شود و تغییر آن جایز نیست.

۱۳۹۶/۵/۱۶



نیازمند مبدول فرمایید.
۱- در فرض مذکور در سؤال اشکال ندارد.
۲- اگر حفظ آن کتابها و لو به اهداء به کتابخانه ممکن باشد اجماع آن جایز نیست. ه اجماع الاخرة
مجلس شورای اسلامی

بسمه تعالی

از مطلق و اصل این کتب قابل استفاده نمی باشد
نقد فقط می تواند به عنوان موقت به کتبخانه
برود که در نهایت قابل استفاده است به گونه ای که اگر
در محل اصل قابل استفاده بود به ای بر گردانده شود

در تاریخ ۱۳۹۶/۵/۱۶

۹۵۴۹۳۰

علی‌حکیم‌الله در حدیث
۱- معصومان کتب و صحیفه در صورتی که کتب مذکور در محل و قابل استفاده باشند بدون آنرا بر علی کتب در حدیث
و قابل استفاده باشند با رعایت احتیاط آنها را می‌تواند.
۲- در فرض سؤال اگر قابل فروش و تبدیل آنها به کتب قابل استفاده در حدیث باشد عوارضی بر آنها نیست. والله اعلم
دفتر مجلس شورای اسلامی



بسمه تعالی

۲۰۱. اگر امکان استفاده از آن بود و آینه‌ها باشد، کتابخانه دیگری بدیند و این صورت از بین برون آنها جایز نیست.

